

Ірина ГНАТЮК

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна
Електронна пошта: iryna.gnatyuk@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-8261-7949>

Віра БІЛОНОЖЕНКО

Незалежна дослідниця
Електронна пошта: galy_2007@ukr.net

ЛІДІЯ АНДРОНІВНА ЮРЧУК: ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ, ТВОРЧИЙ ДОРОБОК, НАУКОВА СПАДЩИНА

Стаття присвячена вшануванню пам'яті відомого українського лексикографа і фразеографа, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника, лауреата Державної премії в галузі науки, багатолітньої співробітниці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України Лідії Андронівни Юрчук з нагоди 100-річчя від дня народження (06.04.1923–06.06.2011). Висвітлено життєвий і творчий шлях Л. А. Юрчук, окреслено її внесок у розвиток українського мовознавства — лексикології, лексикографії, фразеології та фразеографії, зокрема розглянуто найважливіші лексикографічні праці, створені за її активної участі: Українсько-російський словник у 6 т. (1953–1963), Словник української мови в 11 т. (1970–1980), Фразеологічний словник української мови в 2 кн. (1993). Окреслено напрями досліджень Л. А. Юрчук на різних етапах наукової діяльності: питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові, відображення дієслівного керування в Словнику української мови, взаємозв'язок синтаксичних особливостей слова з його лексичним значенням, ілюстративний матеріал як засіб семантичної характеристики слова в тлумачному словнику, теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови, основи української фразеографії та ін. Представлено словники перекладного, тлумачного та фразеологічного типів, над якими працювала дослідниця. Відзначено роль редактора, відповідального секретаря редколегії одинадцятитомного тлумачного словника, керівника групи фразеологічного словника як координатора роботи над лексикографічними працями. Підсумовано, що науковий доробок лексиколога і фразеографа Л. А. Юрчук яскраво ілюструє лексикографічний процес другої половини ХХ ст. За її активною участю створено визначні словники цього періоду, закладено теоретичне підґрунтя нової наукової галузі — фразеографії, яка успішно розвивається. Наукова спадщина Л. А. Юрчук сприяє піднесенню престижу української мовознавчої науки, зокрема лексикології, лексикографії та фразеографії.

Ключові слова: Л. А. Юрчук, лексикологія, лексикографія, тлумачний словник, лексична картотека, фразеологія, фразеологічна одиниця, фразеографія.

Цитування: Гнатюк І., Білоноженко В. Лідія Андронівна Юрчук: життєвий шлях, творчий доробок, наукова спадщина. Мовознавство. 2023. №4. С. 54–66. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-331-2023-4-004>

Citation: Hnatyuk I., Bilonozhenko V. (2023). Lidiia Andronivna Yurchuk: zhyttievyi shliakh, tvorchyi dorobok, naukova spadshchyna [Lydia Andronivna Yurchuk: life way, creative work, scientific heritage]. *Movoznavstvo*, (4), 54–66. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-331-2023-4-004>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

Минає 100 років від дня народження відомого українського мовознавця, кандидата філологічних наук, старшого наукового співробітника, лауреата Державної премії в галузі науки Лідії Андронівни Юрчук. Її багаторічна наукова діяльність пов'язана з відділом лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, у якому вона сформувалася як глибока дослідниця лексикології, дериватології та фразеології української мови. Визначальним напрямом у науковій діяльності Л. А. Юрчук була праця в галузі української лексикографії — участь у створенні словників і розроблення питань теорії словникарства.

Лідія Андронівна Юрчук народилася 6 квітня 1923 р. на Вінниччині, в селі Білопілья Козятинського району, в учительській родині. Батько Андрон Кіндратович викладав історію та географію, був завідувачем навчальної частини, а в роки війни — директором школи. Мати Ганна Самійлівна працювала вчителькою молодших класів. Дитинство минало в атмосфері батьківської любові, серед розкішної природи Вінницького краю. Але дев'ятирічною дівчинкою Ліда Корнійчук пережила тяжкі роки Голодомору, юною дівчиною — роки Другої світової війни: життя в окупації, втрату найріднішої людини — батька. У пам'ятній статті «Слово про маму» дочка Лідії Андронівни Ольга Юрчук пише: «Пекучим спогадом на все життя залишилися жажіття Голодомору, чи великого голоду, як вони його називали, 1932–1933 рр., поневіряння власної родини, смерті сусідів і родичів. Вийшло так, що в найважчий час Ганна Самійлівна, вступивши до заочного вчительського технікуму, якраз поїхала з дому на навчання. А коли повернулася, застала те, що в чоловіка вже й ноги попухли від голоду, а діти були ледь-ледь живі. Варили юшку з посівів буряка, моркви, жували листочки агрусу, ще якоїсь зелені — на цьому й сиділи. <...> Діти разом з іншими залазили в садки у пошуках кісточок від вишень, слив, розбивали їх і їли серединки. <...> Відвідавши вже в наші дні Меморіальний комплекс пам'яті жертв голодоморів в Україні, мама знайшла там своє село і у відповідь на заклик Президента України В. А. Ющенка спільно писати книгу пам'яті до переліку загиблих односельців з нашою допомогою додала ще одне прізвище близьких сусідів» [Юрчук 2011 : 252].

У школі Ліда Корнійчук була найкращою ученицею, навчалася легко й охоче, любила математику, з особливим завзяттям розв'язувала складні задачі, школу закінчила з атестатом відмінника. За рік до німецько-радянської війни, 1940 р., вступила до Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка (КДУ) на філологічний факультет (українське відділення) і встигла закінчити перший курс.

В усіх автобіографіях та інших анкетних даних, які заповнювали в радянські часи, обов'язково потрібно було зазначати, де перебувала людина та її родина в час війни. Речення з автобіографії Лідії Корнійчук: «З 15 липня 1941 року до 28 грудня 1943 року перебувала на території, тимчасово окупованій німцями» мало великий вплив на все майбутнє життя, могло коштувати людині кар'єри, часто позбавляло можливості здобувати освіту у вищому навчальному закладі. З особливою пильністю державні органи влади на всіх рівнях ставилися до тих, чий родичі були засуджені чи репресовані. Сім'я Корнійчуків пережила таку трагедію. Після звільнення Білопілья радянськими військами батько Лідії Андрон Кіндратович був заарештований, звинувачений у націоналістичній пропаганді і страчений 1945 р. у вінниць-

кій тюрмі, незважаючи на те, що напередодні війни його було висунуто за здобуття високого звання заслуженого вчителя.

Ці фактори в часи сталінізму накладали на людину тавро неблагонадійної, гальмували її рух до самоствердження, можливість самореалізації. Лідія Корнійчук з відзнакою закінчила університет у 1947 р., мала великий і надійний запас знань, але її бажання продовжити навчання в аспірантурі з названих причин було під загрозою. Вона була, як тоді казали, непрохідна. Однак під час вступного іспиту до аспірантури Лідія Корнійчук виявила блискучі знання, її відповіді були настільки ґрунтовними і вичерпними, що членам приймальної комісії нічого не залишалося, як зарахувати талановиту випускницю до аспірантури на кафедру української мови КДУ з 1951 року. Згодом, 14 травня 1956 р., на вченій раді філологічного факультету КДУ вона захистила кандидатську дисертацію на тему: «Питання суфіксального словотворення дієслів у сучасній українській мові». А через три роки у видавництві Академії наук України опубліковано індивідуальну монографію під однойменною назвою. Про ґрунтовність цієї праці свідчить те, що її й досі цитують дослідники-дериватологи.

У 1979 р. результати дослідження, доповнені й оновлені, було оприлюднено як окремий розділ під назвою «Суфіксальний дієслівний словотвір» колективної монографії «Словотвір сучасної української літературної мови», яка є істотним доповненням до 5-томного курсу «Сучасна українська літературна мова» і була задумана як його додатковий, шостий том.

Але все своє трудове життя незабутня ювілярка присвятила словникарству. По закінченні навчання в аспірантурі Л. А. Юрчук зарахована на конкурсній основі на посаду молодшого наукового співробітника Словникового відділу Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР з грудня 1955 року. З цього часу це єдине і незмінне місце її роботи аж до виходу на заслужений відпочинок у квітні 1984 року.

В одній з характеристик за підписом директора Інституту академіка АН УРСР Л. А. Булаховського зазначено: «Л. А. Юрчук, сумлінно працюючи над підготовкою матеріалів для редколегії 4-томного Українсько-російського словника, виявляє потрібні для лексикографа знання і чуття мови і успішно опановує техніку складання і редагування двомовного словника». Постановою Президії Академії наук УРСР від 30 жовтня 1959 р. вдумливу, перспективну лінгвістку, кандидата філологічних наук, авторку індивідуальної монографії затверджено на посаді старшого наукового співробітника.

На час приходу Лідії Андронівни в колектив лексикографів укладання матеріалів «Українсько-російського словника» (УРС) було завершено, але тривав процес редагування і доопрацювання Словника у зв'язку із значним зростанням джерельної бази. Після публікації другого тому УРСа лексична картотека нараховувала вже понад 2 млн. карток проти 350 тис. карток на початку роботи. Коло цитованих джерел розширилося з 96 у першому томі до 170 в шостому. Внаслідок ґрунтовного доопрацювання й редагування матеріали Словника значно розширилися і становили 530 авт. арк., порівняно з 340 авт. арк. до початку редагування. Тому з планованих чотирьох томів праця збільшилася до реальних шести. За обсягом опрацьованої української лексики (121600 реєстрових слів) «Українсько-російський словник» майже вдвічі перевищив «Словарь української мови» за ред. Бориса Грінченка.

Співавторкою цієї знакової для української лексикографії праці була й Лідія Андронівна Юрчук. У четвертому томі УРСа вона редагувала мате-

ріали на літеру П, мабуть, найбільшу за обсягом з усіх літер. У шостому томі — матеріали літер Ф, Х, Ц, Ч, Ш, Ю, Я. Разом з відомими на той час лексикографами Т. В. Зайцевою, В. С. Ільїним, С. П. Левченком, з участю акад. М. Т. Рильського, який був одним із найактивніших членів редколегії всіх томів, і молодшою когортою майбутніх корифеїв словникарства Л. С. Паламарчуком, Л. Г. Скрипник, С. І. Головащук Лідія Андронівна Юрчук увійшла до складу редколегії Словника [Паламарчук : 89–90].

Вихід у світ великого академічного «Українсько-російського словника» (1953–1963) був етапною подією не лише в розвитку української лексикографії, але й у розвої національної культури в цілому. Він став базовим для створення як серії загальноприступних однотомних перекладних словників, так і для великого загальномовного академічного словника тлумачного типу.

Цілком логічно, що Лідія Андронівна стала співавторкою українсько-російського однотомника — незмінного довідника і супутника викладачів і студентів вищої школи, вчителів і учнів середньої школи, перекладачів і редакторів, працівників ділових кіл і широкого загалу читачів. Укладений за гніздовим принципом, словник був схвально зустрінутий громадськістю і витримав сім перевидань упродовж 1964–1990 рр. Перше його видання, за ред. В. С. Ільїна, здійснене видавництвом «Наукова думка», побачило світ 1964 р., друге, стереотипне (з виправленням помилок друку), вийшло в 1971 р. Нове, третє, виправлене і доповнене видання словника, підготовлене редакторами Л. С. Паламарчуком і Л. Г. Скрипник, побачило світ 1975 р., четверте — 1976 р. [Паламарчук : 95]. Пізніше були ще видання 1984, 1986, 1990 рр.

З 1959 р. у відділі лексикології та лексикографії розпочинається напружена робота над першим в історії українського словникарства великим тлумачним словником, яка тривала понад два десятиліття. Увесь цей шлях разом зі своїм колективом пройшла Лідія Андронівна як укладач, редактор, член редакційної колегії. Авторський колектив, який створив одинадцятитомний тлумачний словник української мови, було висунуто на здобуття Державної премії СРСР у галузі науки. І в 1983 р. одинадцять співробітників Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, серед них і Лідія Андронівна, стали лауреатами цієї найпрестижнішої на той час премії в галузі науки.

Свою працю над «Словником української мови» в 11 томах Лідія Андронівна розпочала з укладання та редагування матеріалів другого тому (55 арк.), є одним з його титульних редакторів (разом з П. П. Доценко). Згодом було редагування матеріалів п'ятого (80 арк.) і дев'ятого томів (45 арк.). Разом з укладеними матеріалами (9 арк.) доробок Лідії Андронівни в одинадцятитомнику сягає близько 200 аркушів. Це два об'ємних томи, майже п'ята частина усього Словника.

«У процесі роботи над Словником часто виникала необхідність уточнення чи доповнення інструкції до його укладання. Питання звичайно вирішували на робочих засіданнях редакційної колегії за участю редакторів кожного з томів Словника. Уточнення і доповнення фіксували в протоколах засідань і додавали до інструкції для їх подальшого використання під час опрацювання матеріалів словника» [Винник : 23].

Лідія Андронівна виконувала обов'язки відповідального секретаря редакційної колегії Словника, вела протоколи всіх засідань (а їх проводили дуже часто!), була однією з найактивніших учасниць цих виробничих нарад, ініціювала внесення цілого ряду важливих доповнень і уточнень до

проспекту-інструкції з укладання словникових матеріалів. Про це свідчать її публікації і в журналі «Мовознавство», і в збірниках наукових праць відділу «Дослідження з лексикології та лексикографії» (1965), «Лексикологія та лексикографія II» (1966), «Лексикологія та лексикографія III» (1969), «Слово і фразеологізм у словнику» (1980), а також у періодичному виданні «Лексикографічний бюлетень».

Так, розпочавши працю над Словником з укладання матеріалів на літеру «Ж» (другий том), Лідія Андронівна звернула увагу на те, що важливим засобом доповнення і уточнення значення слова є синтаксичний зв'язок керування, найчастіше дієслівного. «Тому воно повинно завжди цікавити укладачів тлумачного словника. <...> Це питання вимагає значно більшої уваги, глибшого обґрунтування і чіткіших настанов» [Юрчук 1965 : 53], ніж короткі вказівки про відображення у словнику граматичного зв'язку керування, що їх подає «Проспект тлумачного словника української мови» (1958). Саме тому відображенню у словнику дієслівного керування Лідія Андронівна присвячує спеціальне дослідження, де докладно розглядає це явище і подає рекомендовані зразки лексикографування дієслів [Юрчук 1965 : 52–69]. Додопрацьований варіант Проспекту, який у середині 60-х рр. видрукувано ротатипним способом для службового користування й опубліковано 2012 р. як пам'ятку в збірнику наукових праць «Українська і слов'янська лексикографія» на пошану Леоніда Сидоровича Паламарчука, свідчить про те, що рекомендації Л. А. Юрчук враховано неповною мірою. Зокрема, в §§ 28–29 ідеться про позначки *перех.* (перехідне дієслово) при дієсловах, що вживаються з прямим додатком (із знахідним відмінком іменника або займенника без прийменника, і *неперех.* (неперехідне дієслово) [Проспект : 455]. Лексикографічна практика наступних десятиліть спростувала доцільність подання ремарок *перех.* і *неперех.* Рациональнішим виявився спосіб відображення дієслівного керування, який свого часу запропонувала Л. А. Юрчук [Див.: Тараненко : 1996].

У процесі укладання, а згодом і редагування матеріалів Словника приходив досвід, з'являлася потреба зробити певні узагальнення і висновки стосовно не лише практики укладання, але й окремих загальних питань лексикології і лексикографії. Особливу увагу привертало висвітлення такої складної лексикографічної проблеми, як тлумачення слів різних категорій, вироблення формул так званих типових тлумачень. Серед похідних слів, при поясненні яких можна широко використовувати типові тлумачення, значне місце посідають префіксальні дієслова. Л. А. Юрчук запропонувала типи тлумачень дієслів з префіксом **до-** в Словнику української мови. Потреба в типових тлумаченнях, зазначає авторка, «впливає з основної настанови тлумачного словника: в найстислішій формі подавати найповніший зміст; крім того, пояснення чи тлумачення до однакових чи подібних елементів не повинно у словнику повторюватися двічі: в одному випадку подається повне тлумачення, в іншому — робиться вже тільки посилання на нього (інакше в словнику буде велике нагромадження однакових тлумачень). .. Проаналізувавши <...> дієслова з префіксом **до-**, спостерігаємо, що в семантику великої кількості цих дієслів названий префікс вносить однотипні значення, які в Словнику української мови найзручніше виразити певними типовими тлумаченнями» [Юрчук 1966 : 114–115].

Практика укладання перших томів Словника української мови переконала в тому, що при розкритті семантики термінологічної лексики необхід-

ною складовою частиною їх лексикографічного опису є галузеві ремарки. Цій проблемі дослідниця присвячує статтю «Галузеві ремарки у Словнику української мови» [Юрчук 1969а : 95–100].

Відповідальною і важливою частиною тлумачного словника є ілюстрації. Їхні функції надзвичайно багатогранні. Крім підтвердження існування слова в мові, цитата-ілюстрація повинна доповнювати семантичну характеристику слова, відбивати його граматичні форми, стилістичні відтінки. Зрозуміло, що словникові статті без ілюстрацій завжди викликають незадоволення у тих, хто користується словником. Про це Лідія Андронівна писала в статті «Ілюстративний матеріал як засіб семантичної характеристики слова в тлумачному словнику» [Юрчук 1969б : 132–140].

Після завершення роботи над Словником української мови лексикографів Інституту чекали нові праці. На черзі було створення двох академічних лексикографічних видань — Словника синонімів і Фразеологічного словника української мови. Лідії Андронівні було доручено керівництво творчою групою та підготовку проспекту-інструкції для укладання Фразеологічного словника української мови.

Працюючи над цим Словником, Л. А. Юрчук була вже не тільки відповідальним виконавцем, високофаховим редактором, а керівником робочої групи, який створює концепцію майбутньої лексикографічної праці, формує її теоретичні засади. А оскільки цей словник був першим науковим академічним словником такого типу, то волею долі саме Лідії Андронівні судилося стати тією постаттю, яка заклала перші цеглинки в підмурівок нової лінгвістичної галузі — фразеографії, яка ось уже три десятиліття (бо саме стільки часу минуло від виходу в світ першого видання Словника 1993 р.) успішно розвивається. Але першою торувала український фразеографічний шлях Л. А. Юрчук та її колеги й однодумці.

Насамперед вона приступила до осмислення теоретичного підґрунтя майбутньої праці. Під її керівництвом було створено «Прспект Фразеологічного словника української мови» [Прспект. : 1–90], який і став надійною теоретичною основою Словника.

Важливо було визначити об'єкт лексикографічного опису, тобто чітко з'ясувати, що таке фразеологічна одиниця (ФО). «Від вирішення цього питання залежить не тільки встановлення обсягу та меж фразеології певної мови в цілому, відповідно до цього й укладання реєстру фразеологічного словника, але й правильне розуміння вживання фразеологізмів та правильне відображення їх у словнику» [Юрчук 1983 : 23]. На той час, тобто на кінець 1970-х рр., з'явилося багато спеціальних статей, студій, написано велику кількість дисертацій (кандидатських і докторських), розділів у навчальних та академічних курсах української мови. Проте в цій значній за обсягом та кількістю літературі не було єдиної чіткої думки щодо суті, змісту фразеологічної одиниці, її диференційних ознак. Існувало так зване широке розуміння фразеології, згідно з яким до її складу зараховували ідіоматику, прислів'я, приказки, крилаті вислови і т. ін., і вузьке розуміння, за яким обсяг фразеології обмежували тільки ідіоматикою.

Лідія Андронівна підійшла до цієї проблеми з іншого боку. Вона визначила категоріальні ознаки фразеологічної одиниці, тобто ті ознаки, які є розпізнавальними (диференційними), їх сукупність дає можливість якісно схарактеризувати фразеологізм, визначити поняття ФО. До таких категоріальних ознак вона зарахувала:

1) специфічне фразеологічне, узагальнено-цілісне значення, яке не пов'язане з прямими лексичними значеннями кожного з компонентів фразеологізму. «Слова, на основі поєднання та переосмислення яких виник <...> фразеологізм, втратили своє самостійне значення і перетворилися в словесні елементи (компоненти)» [Проспект.. : 5];

2) ФО обов'язково виражає граматичні категорії і здатна вступати в смислові та граматичні зв'язки з іншими мовними одиницями. «Як і слово, фразеологізм вступає в синтаксичні зв'язки узгодження, керування, прилягання та виконує синтаксичні функції підмета, присудка, додатка, означення, обставини. Пов'язуючись зі словами в реченні, фразеологізм виступає як неподільне ціле, як один член речення» [Юрчук 1983 : 25]. Це водночас передбачає й обов'язкову частиномовну співвіднесеність фразеологізмів, їхній поділ на семантико-граматичні розряди: субстантивні (іменникові), ад'єктивні (прикметникові), дієслівні, адвербіальні (прислівникові) та вигуківі;

3) «Третя якісна (розпізнавальна) ознака фразеологізму — це його постійний, відтворюваний за традицією компонентний склад. На відміну від перших двох, які можна розглядати у зіставленні з подібними ознаками слова, третя — докорінно відрізняє фразеологізм від слова» [Юрчук 1983 : 25]. Компоненти фразеологізму не функціонують самостійно і тому втрачають парадигматичні та синтагматичні властивості. У підрядні зв'язки з іншими словами речення фразеологізм вступає в цілому, як одиниця цілісна, неподільна, як один член речення, а не окремими своїми компонентами [Проспект : 8].

Такий підхід не можна пов'язувати з широким чи вузьким розумінням фразеології. Це підхід, який передбачає встановлення категоріальних розпізнавальних ознак фразеологізму, сформований на основі цих ознак.

Відповідно до визначених категоріальних ознак ФО, фразеологізмами не вважають, а отже й не включають до реєстру Фразеологічного словника: усталені словосполучення, в яких відсутнє метафоричне або метонімічне переосмислення (*наживати ворогів, не час*), прислів'я, приказки, стійкі порівняння (які зберігають зіставний елемент і не фразеологізуються: *кремезний, як дуб; червоний, як рак; біла, як крейда; полохлива, як пташка* і т. ін.), крилаті вислови, складені терміни, тавтологічні словосполучення, дієслівно-іменні звороти перифрастичного типу тощо.

До реєстру Фразеологічного словника залучаються широковживані фразеологізми найрізноманітнішого походження (*мати голову на плечах, рукою подати, мати ґрунт під ногами, позичати очей у сірка, пустити за вітром, зорі з неба знімати, з'їсти собаку, скакати в гречку, перейти крізь сито й решето, п'яте колесо до воза, вкладати душу, сім п'ятниць на тиждень, п'яте через десяте* і т. ін.); компаративні ФО, що утворилися з порівняльних зворотів та порівняльних підрядних речень (*як дві краплі води, як за гріш маку, як кіт наплакав, як свої п'ять пальців* і т. ін.); ФО, що утворилися з найкоротших словосполучень: поєднання повнозначного слова зі службовим або зрідка й з кількома службовими (*з-під палиці, з-під поли, без голови, під боком, не з медом, не за горами, не по дорозі* і т. ін.); ФО, створені на основі фразеологізації крилатих слів, що втратили зв'язок з текстом або автором, якому належали, та набули узагальнено-метафоричного характеру (*коні не винні, щуку кинули у річку, вогнем і мечем, ахіллесова п'ята, дамоклів меч, тримати камінь за пазухою, лебедина пісня, притча во язицях, боротися з вітряками, синій птах* і т. ін.); ФО, що виникли внаслідок фразеологізації

сталих термінологічних словосполучень та професійних висловів (*питома вага, зводити до спільного знаменника, піднімати завісу, лакмусовий папірець, грати першу скрипку* і т. ін.); фразеологізовані тавтологічні сполуки (*від зорі до зорі, око за око, з хвилини на хвилину, з року в рік, раз у раз* і т. ін.).

Лексикографічне опрацювання фразеологізмів є набагато складнішим порівняно з лексикографуванням слів, оскільки фразеограф має справу з багатокомпонентними структурами. Тому однією з проблем фразеологічного словника є оформлення реєстрової одиниці. Насамперед виникає питання про межі фразеологічної одиниці. У зв'язку з розумінням фразеологізму як мовної одиниці, що «виражає специфічне фразеологічне значення, граматичні категорії та має постійний, відтворюваний за традицією склад компонентів, що втратили лексичну самостійність» [Юрчук 1983 : 26], Лідія Андронівна твердо відстоювала думку про те, що супровідні слова, які є обов'язковим словесним оточенням фразеологізму, не потрібно залучати до складу реєстрової одиниці. Вони зберігають свої лексичні значення і перебувають поза межами фразеологізму, але є необхідними для його функціонування та реалізації значення. «У більшості випадків при фразеологізації порівняльних зворотів слово, з яким поєднувався цей зворот, не ввійшло до складу фразеологізму, але воно завжди необхідне при реалізації фразеологізмом свого значення (*боятися, як вогню; стоїть, як вкопаний; схожий, як дві краплі води* і т. ін.)» [Юрчук 1983 : 27]. Подібні лексеми обов'язково фіксуються в словнику після реєстрової одиниці таким чином:

«як свої п'ять пальців, зі сл. знати, вивчати. Дуже добре, ґрунтовно» (ФСУМ : 725);

«як сир у маслі, зі сл. жити і под. Дуже добре, у достатках, розкошах» (ФСУМ : 807);

«вірою і правдою, перев. зі сл. с л у ж и т и. З усією відданістю, чесно, щиро» (ФСУМ : 131);

«як лисому гребінь, з сл. треба, ірон. Уживається для вираження повного заперечення змісту слова *т р е б а*; зовсім не (треба)» (ФСУМ : 196);

«як собаці п'ята нога, з сл. потрібний. Уживається для вираження повного заперечення змісту слова *потрібний*; зовсім не (потрібний)» (ФСУМ : 354);

«як п'яте колесо до воза, з сл. потрібний, ірон. Уживається для вираження повного заперечення змісту слова *потрібний*; зовсім не (потрібний)» (ФСУМ : 386).

У зв'язку з частиномовною співвіднесеністю ФО було визначено стандартні формули їх тлумачення: іменникову (субстантивну), прикметникову (ад'єктивну), дієслівну, прислівникову (адвербіальну), вигокову.

Особливої форми тлумачення вимагали ФО так званих незамкнених, тобто несамотійних у семантико-синтаксичному плані, структур. Для визначення їхньої семантики було застосовано синтаксично відмінну від структури ФО формулу дефініції: «хто-небудь...» або «що-небудь...»:

«мішком з-за рогу вдарено (вдарили) кого. Хто-небудь дурнуватий, недоумкуватий, з великими дивацтвами» (ФСУМ : 71);

«золоті руки у кого. Хто-небудь уміє зробити, змайструвати все, за що не візьметься; хтось кмітливий, спритний у роботі» (ФСУМ : 769);

«сім п'ятниць на тиждень у кого. Хто-небудь дуже часто і легко міняє свої рішення, наміри, настрої і т. ін.» (ФСУМ : 809).

Особливістю фразеологічного значення є істотний конотативний аспект, багатство відтінків якого не завжди можна відтворити в тлумаченні. Одним із способів його відображення є функціонально-стилістичні ремарки. Система ремарок у будь-якому словнику, а особливо у фразеологічному, є надійним джерелом додаткової інформації про значення ФО. Зокрема, для лексикографування стилістично знижених ФО було запропоновано ремарки *грубо, згрубіле, несхвальне*. Коло стилістичних ремарок, порівняно з іншими словниками, було значно розширене.

Проблемним було місце опрацювання словникової статті, те, на який компонент має бути подано лексикографічний опис ФО. Лідія Андронівна запропонувала формально-граматичний принцип лексичного словосполучення-прототипу ФО, граматичний центр якого, його опорне слово, і має стати місцем подання словникової статті. А на всі інші компоненти — повнозначні частини мови — слід подавати відсилання. Так, місцем опрацювання фразеологізму *видавати себе з головою* є компонент *видавати*, бо саме він є граматичним центром, або опорним словом вільного словосполучення-прототипу. А на інші повнозначні компоненти *себе* і *головою* подають відсильні статті: «**ГОЛОВОЮ:** *видавати себе з головою див. видавати*», «**СЕБЕ:** *видавати себе з головою див. видавати*».

До труднощів оформлення реєстрових одиниць належало й питання варіантності компонентного складу. Потрібно було визначити кількість взаємозамінних компонентів, яку слід подавати в реєстрі. Вирішили обмежитися мінімальною кількістю найуживаніших варіантів: *і волосина не впаде (не спаде) з голови; їти до рук (у руки); ледве (насилу) душа держиться (тримається) в тілі; відлягло від серця (від душі); впіймати (спіймати, зловити, застукати і т. ін.) на гарячому; виходити (виступати) з берегів*.

Було передбачено встановлення вихідної форми ФО, яка у фразеологізмах визначається передусім співвіднесеністю з тією частиною мови, з якою співвідноситься опорний компонент. Фразеологізми, які можуть змінюватися, у реєстрі належить подавати у прийнятій для словників вихідній формі цих компонентів. Так, у субстантивних ФО іменник слід подавати в називному відмінку однини (*біла ворона, прописна істина, камінь на шиї*), для дієслівних фразеологізмів — інфінітив (*навертатися на язик, ламати голову, мозолити очі*), для субстантивних — називний відмінок однини: *не вартий ламаного гроша, нечистий на руку, легкий на спомин* (крім тих, що мають застиглу форму: *на вагу золота*).

Прикметною рисою «Фразеологічного словника української мови» є те, що в ньому вперше в українській фразеографії зафіксовано широку мережу дериватів — похідних фразеологічних утворень граматичного, лексичного та семантичного типів. У дериватах вихідний компонент ФО виступає в іншій — відмінній від основної, реєстрової — вихідній формі, яка не виноситься в реєстр словника. Деривати подають у кінці словникової статті, без тлумачення, але з прикладами-ілюстраціями.

Фразеологічний словник за можливості відтворює системні зв'язки: полісемію, синонімію, антонімію, омонімію, енантіосемію.

Для наочнішого та повнішого розкриття значення фразеологізму, його синтаксичних зв'язків, функціонування в певному словесному оточенні та з певним стилістичним забарвленням до кожного реєстрового фразеологізму подають ілюстрації — короткі цитати з фольклорних джерел, із творів художньої, публіцистичної, наукової, науково-популярної літератури та на-

уково-навчальної літератури. З цією метою формують лексичні та фразеологічні картотеки, які мають вирішальне значення для укладання словників тлумачного типу. Свою працю над Словником укладачі й розпочали саме з формування фразеологічної картотеки. Великий за обсягом фразеологічний матеріал містила лексична картотека Інституту мовознавства. З його систематизації й розпочали розбудову майбутньої фразеологічної картотеки. Наступним кроком було істотне поповнення картотеки фразеологією, яка більшою чи меншою мірою знайшла своє відображення в інших, доступних на той час фразеологічних словниках і паремійних збірниках.¹ Усі названі джерела лягли в основу фразеологічної картотеки обсягом близько 100 тис. одиниць, яка стала надійною ілюстративною базою для укладання Словника.

Лідії Андронівні Юрчук судилося творче довголіття. Її науковий доробок яскраво ілюструє лексикографічний процес другої половини ХХ ст. За її активною участю створено найвизначніші словники цього періоду, закладено теоретичне підґрунтя нової наукової галузі — фразеографії, яка успішно розвивається.

І сьогодні наукова спадщина Л. А. Юрчук сприяє піднесенню престижу української мовознавчої науки, зокрема лексикології, лексикографії та фразеографії. На працях невтомної і винятково сумлінної дослідниці мовних скарбів українського народу виховуються нові покоління дослідників мови.

ЛІТЕРАТУРА

- Винник В. О. Як створювався академічний тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові* / ред. І. С. Гнатюк. Київ : КММ, 2012. С. 16–27.
- Паламарчук Л. С., Юрчук Л. А. Засади створення Словника української мови. *Мовознавство*. 1967. № 3. С. 19–29.
- Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. Київ : Наук. думка, 1978. 202 с.
- Проспект (інструкція до укладання) словника української мови (тлумачного). *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові* / ред. І. С. Гнатюк. Київ : КММ, 2012. С. 446–479.
- Проспект Фразеологічного словника української мови (Для службового користування). Київ, 1983. 90 с.
- Словотвір сучасної української літературної мови. Київ : Наук. думка, 1979. 406 с.
- Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Київ; Кам'янець-Подільський, 1996. 171 с.
- Юрчук Л. А. Про відображення дієслівного керування в Словнику української мови. *Дослідження з лексикології та лексикографії*. Київ : Наук. думка, 1965. С. 52–69.
- Юрчук Л. А. Про типи тлумачень дієслів з префіксом до- в Словнику української

¹ Українські приказки, прислів'я і таке інше / спорудив М. Номис. Санкт-Петербург, 1864. 304с.; Галицько-руські народні приповідки : в 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив д-р І. Франко. *Етногр. зб.* Львів, 1901–1910. Т. 10–28; Вирган І., Пилинська М. Російсько-український фразеологічний словник. *Прапор*. 1958–1971; Батюк Н. О. Фразеологічний словник. Київ : Рад. шк., 1966. 235с.; Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. Київ : Вища шк., 1975. 335с.; Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський та російсько-український фразеологічний словник. Київ : Рад. шк., 1978. 447с.; Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови. Київ : Вища шк., 1984. Т. 1–2; Коломієць М. П., Регушевський Є. С. Словник фразеологічних синонімів. Київ : Рад. шк., 1988. 198 с.

- мови. *Лексикологія та лексикографія II*. Київ : Наук. думка, 1966. С. 114–122.
- Юрчук Л. А. Галузеві ремарки у Словнику української мови. *Лексикологія та лексикографія III*. Київ : Наук. думка, 1969а. С. 95–100.
- Юрчук Л. А. Ілюстративний матеріал як засіб семантичної характеристики слова в словнику. *Лексикологія та лексикографія III*. Київ : Наук. думка, 1969б. С. 132–140.
- Юрчук Л. А. Про лексикографічне відображення віддієслівних іменників на **-ння, -ття**. *Мовознавство*. 1975. № 2. С. 12–20.
- Юрчук Л. А. Взаємозв'язок синтаксичних особливостей слова з його лексичним значенням. *Слово і фразеологізм у словнику*. Київ : Наук. думка, 1980. С. 83–108.
- Юрчук Л. А. Теоретичні засади реєстру фразеологічного словника української мови. *Мовознавство*. 1983. №5. С. 23–32.
- Юрчук Лідія Андронівна. *Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії*. Київ : Довіра, 2005. С. 545.
- Юрчук Лідія Андронівна. *Українська мова : енциклопедія* / редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови) та ін., М.П. Зяблюк та ін. 3-тє вид., зі змін. і допов. Київ : Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2007. С. 843.
- Юрчук О. Слово про маму. *Лексикогр. бюл.* 2011. Вип. 20. С. 251–255.

ДЖЕРЕЛА

- ФСУМ Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / уклад.: В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець, В. В. Дятчук, В. П. Забеліна, Н. М. Неровня, Н. І. Пашковська, О. П. Петровська, Н. П. Романюк, Т. О. Федоренко, Л. А. Юрчук. Київ : Наук. думка, 1993. Кн. 1: А–Н. 528 с.; Кн. 2: Н–Я. С. 529–980; 2-ге вид. Київ : Наук. думка, 1999.

Дата надходження до редакції: 06.06.2023

Дата надходження після доопрацювання: 08.06.2023

Дата затвердження редакцією: 12.06.2023

REFERENCES

- Vynnyk V. O. (2012). Yak stvoriuvavsia akademichniy tlumachnyi «Slovnyk ukrainskoi movy» v 11-ty tomakh. *Ukrainska i slovianska tlumachna ta perekladna leksykohrafiia. Leonidovi Sydorovychu Palamarchukovi*. I. S. Hnatiuk (Ed.). Kyiv: KMM, 16–27. [In Ukrainian].
- Palamarchuk L. S., Yurchuk L. A. (1967). Zasady stvorennia Slovnyka ukrainskoi movy. *Movoznavstvo*, (3), 19–29.
- Palamarchuk L. S. (1978). Ukrainska radianska leksykohrafiia. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Prospekt (instruktsiia do ukladannia) slovnyka ukrainskoi movy (tlumachnoho). (2012). *Ukrainska i slovianska tlumachna ta perekladna leksykohrafiia. Leonidovi Sydorovychu Palamarchukovi*. I. S. Hnatiuk (Ed.). Kyiv: KMM, 446–479. [In Ukrainian].
- Prospekt Frazelohichnoho slovnyka ukrainskoi movy (Dlia sluzhbovoho korystuvannia). (1983). Kyiv. [In Ukrainian].
- Slovotvir suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. (1979). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Taranenko O. O. (1996). Novyi slovnyk ukrainskoi movy (kontsepsiia i pryntsypy ukladannia slovnyka). Kyiv; Kam'ianets-Podilskyi.
- Yurchuk L. A. (1965). Pro vidobrazhennia diieslivnoho keruvannia v Slovnyku ukrainskoi movy. *Doslidzhennia z leksykologhii ta leksykohrafii*. Kyiv: Naukova dumka, 52–69. [In Ukrainian].

- Yurchuk L. A. (1966). Pro typy tlumachen diiesliv z prefiksom **do-** v Slovnyku ukrainskoi movy. *Leksykologhiia ta leksykohrafiia II*. Kyiv: Naukova dumka, 114–122. [In Ukrainian].
- Yurchuk L. A. (1969a). Haluzevi remarky u Slovnyku ukrainskoi movy. *Leksykologhiia ta leksykohrafiia III*. Kyiv: Naukova dumka, 95–100. [In Ukrainian].
- Yurchuk L. A. (1969b). Iliustratyvnyi material yak zasib semantychnoi kharakterystyky slova v slovnyku. *Leksykologhiia ta leksykohrafiia III*. Kyiv: Naukova dumka, 132–140. [In Ukrainian].
- Yurchuk L. A. (1975). Pro leksykohrafichne vidobrazhennia viddiieslivnykh imennykiv na **-nnia**, **-ttia**. *Movoznavstvo*, (2), 12–20. [In Ukrainian].
- Yurchuk L. A. Vzaïmozv'iazok syntaksychnykh osoblyvostei slova z yoho leksychnym znachenniam. *Slovo i frazeolohizm u slovnyku*. Kyiv: Naukova dumka, 83–108. [In Ukrainian].
- Yurchuk L. A. (1983). Teoretychni zasady reiestru frazeolohichnoho slovnyka ukrainskoi movy. *Movoznavstvo*, (5), 23–32. [In Ukrainian].
- Yurchuk Lidia Andronivna. (2005). *Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukrainy – 75, 1930–2005: Materialy do istorii*. Kyiv: Dovira, 545. [In Ukrainian].
- Yurchuk Lidia Andronivna. (2007). *Ukrainska mova. Entsyklopediia*. 3rd ed. Kyiv: Vydavnytstvo «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana, 843. [In Ukrainian].
- Yurchuk O. (2011). Slovo pro mamu. *Leksykohrafichnyi biuleten*. Vol. 20. Kyiv, 251–255. [In Ukrainian].

SOURCES

- FSUM Frazeolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy: in 2 books. (1983; 1999). V. M. Bilonozhenko, V. O. Vynnyk, I. S. Hnatiuk, V. Y. Horobets, V. V. Dyatchuk, V. P. Zabelina, N. M. Nerovnya, N. I. Pashkovska, O. P. Petrovs'ka, N. P. Romaniuk, T. O. Fedorenko, L. A. Yurchuk (Comps.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

Received: 06.06.2023

Received in revised form: 08.06.2023

Accepted: 12.06.2023

Iryna HNATIUK

O. O. Potebni Institute of Linguistics of the NAS of Ukraine

4 Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

E-Mail: iryna.gnatyuk@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-8261-7949>

Vira BILONozHENKO

Independent researcher

E-Mail: galy_2007@ukr.net

LIDIA ANDRONIVNA YURCHUK: HER LIFE, CREATIVE LEGACY, SCHOLARLY CONTRIBUTION

The article is devoted to honoring the memory of the famous Ukrainian lexicographer and phraseologist, candidate of philological sciences, senior researcher, laureate of the State Prize in the field of science, long-term employee of the Institute of Linguistics named after O. O. Potebni of the National Academy of Sciences of Ukraine Lydia Andronivna Yurchuk on the occasion of the 100th anniversary of her birth (04.06.1923–06.06.2011). The life and creative path of L. A. Yurchuk is highlighted, her contribution to the development of Ukrainian linguistics — lexicology, lexicography, phraseology and phraseography is outlined, in particular, the most important lexicographic works created with her active participation are considered: Ukrainian-Russian Dictionary in 6 volumes (1953–1963), Dictionary of the Ukrainian Language in 11 volumes (1970–1980), Phraseological Dictionary of the Ukrainian Language in 2 volumes. (1993). The directions of L. A. Yurchuk's research at various stages of scientific activity are outlined:

the issue of suffix word formation of verbs in the modern Ukrainian language, the display of verb control in the Dictionary of the Ukrainian language, the relationship between the syntactic features of a word and its lexical meaning, illustrative material as a means of semantic characterization of a word in explanatory dictionary, theoretical principles of the register of the phraseological dictionary of the Ukrainian language, basics of Ukrainian phraseology, etc. Dictionaries of translation, interpretation and phraseological types, which the researcher worked on, are presented. The role of the editor, executive secretary of the editorial board of the eleven-volume explanatory dictionary, head of the phraseological dictionary group as a coordinator of work on lexicographic works was noted. It is concluded that the scientific output of the lexicologist and phraseographer L. A. Yurchuk vividly illustrates the lexicographic process of the second half of the 20th century. With her active participation, the most significant dictionaries of this period were created, the theoretical foundation of the new scientific field of phraseography, which is successfully developing, was laid. The scientific heritage of L. A. Yurchuk contributes to the elevation of the prestige of Ukrainian linguistic science, in particular lexicology, lexicography and phraseography.

Keywords: L. A. Yurchuk, lexicology, lexicography, explanatory dictionary, lexical index, phraseology, phraseological unit, phraseography.